

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

PÁL JUDIT

AZ ÖRMÉNYEK INTEGRÁLÓDÁSA ÉS AZ ÖRMÉNYSÉGKÉP

VÁLTOZÁSAI ERDÉLYBEN A 18-19. SZÁZADBAN

Az utóbbi évtizedekben a szociálpszichológia mintájára a történeti kutatások is egyre nagyobb érdeklődést tanúsítanak az egyes népcsoportok saját magukról, illetve másokról alkotott képével kapcsolatban. Az antiszemitizmus jelenségének kutatása során dolgozták ki az ún. „*middleman minorities theory*”-t, azaz a közvetítő kisebbségek elméletét, amely arra keresett választ, hogyan töltenek be egyes kisebbségek egy stratégiai rést egy-egy ország gazdasági életében, és hogyan keltenek ezáltal ellenséges érzéseket maguk iránt a többség részéről. Az ilyen típusú kisebbség klasszikus megtestesítői a zsidók, de a világ minden tájáról sorolhatnánk hasonló példákat: a Kelet-Afrikában tevékenykedő ázsiaiktól, a nyugat-afrikai libanoniakig, a délkelet-ázsiai kínaiaktól a kis-ázsiai és balkáni görögökig, macedo-románokig, illetve örményekig. Mindezekre a kisebbségekre jellemző nagy szerepük az illető térség pénzforgalmában, illetve kereskedelmében, valamint társadalmi téren egy köztes pozíció az elíttek és tömeg között. Gazdasági szerepük önmagában azonban nem kellő magyarázat a velük szemben kialakult előítéletekre és ellenséges hangulatra.¹

Bár az örmények is ilyen közvetítő kisebbségként jelentek meg Erdélyben, mégis némileg más pályát futottak be. A 17. század utolsó harmadában történt tömeges betelepedésük után az integrálódás folyamata elhúzódott az egész 18. századon keresztül. A központi hatalom támogatását élvezve erőfeszítéseket tettek a domináns csoportba való integrálódásra, ugyanakkor azonban megőrizték kulturális identitásukat. Általában jellemző a közvetítő kisebbségekre a központi hatalom támogatásának keresése. Az erdélyi örmények is miután kiváltságokat kaptak I. és II. Apafi Mihálytól, a „rendszerváltozás” után nemcsak hogy megtartották kiváltságaikat, hanem az újonnan berendezkedő Habsburg-hatalom még gyarapította is ezeket. Bár gazdasági szerepkörük mellé nem társult politikai hatalom, azért sikerült néhány fontos privilégiumot megszerezniük: közösségeik közigazgatási és bíraskodási autonómiát élveztek, és két jelentősebb városuk - Szamosújvár és Erzsébetváros - a 18. század végére szabad királyi városi rangot kapott.

A sikeres beilleszkedés egyik ára a vallási unió volt. A Habsburgok - mint tudjuk - mindenhol támogatták a katolicizmus terjedését, de ez különösen fontos volt a multikonfesszionális Erdélyben, ahol ráadásul a Diploma Leopoldinum elvileg megkötötte a kezüket, így kénytelenek voltak belenyugodni a vallási sokszínűség fennmaradásába. A valóságban azonban - ha már arra nem volt remény, hogy Erdély politikai elitjét tömeges áttérésre lehetne rávenni -, minden eszközzel növelni próbálták a katolikusok számát. Ennek egyik már kipróbált formája a vallási uniók szorgalmazása volt. Míg a románok esetében ez nagy nehézségek árán és csak részlegesen sikerült, az erdélyi örmények - Oxendio Virziresco rábeszélésének is köszönhetően - jobban felismerték az ebből adódó lehetőségeket. Bár ahogy

Kovács Bálint kutatásai mutatják, ez az örmények esetében sem volt zökkenőmentes folyamat. Az örmények röviddel Erdélybe való betelepedésük után tehát áttértek a katolikus vallásra. Akárcsak a görög katolikus románok vagy ruténok, ők is megtarthatták ősi rítusukat és az egyházi nyelv továbbra is az örmény maradt, így az egyház hosszú időn keresztül az összetartás és az etnikai tudat fennmaradásának ápolója maradt. A katolikusokkal való egyesülés megkönnyítette egyúttal az újabb kiváltságok szerzését, és a beilleszkedést az erdélyi rendi társadalomba. Virziresco az uniót kihasználva arra törekedett, hogy az örményeket Erdély negyedik politikai nemzeteként ismertesse el, ez azonban végülis a rendek ellenállásán elbukott.²

Erdélyben az örmények más hasonló népcsoportokhoz hasonlóan - mint a görögök, macedorománok vagy később a zsidók - egy gazdasági rést töltöttek be. A politikai elit, a magyar nemesek lealacsonyító foglalkozásnak tekintették a kereskedelmet, a parasztnak pedig sem a szükséges szabadságuk, sem képzettségük, sem vagyoni helyzetük nem tette lehetővé az áruforgalomba való nagyobb mértékű bekapcsolódást. Az örmények ezt a rést, az ún. „*status gap*”-et használták ki és ennek segítségével kívántak az erdélyi társadalomba integrálódni. A nemesekkel és paraszttal tehát komplementer szerepkört töltöttek be, a 17-18. században a helyi elitek közül konkurenciális helyzetbe és ezáltal konfliktusba elsősorban a szász kereskedőkkel kerültek, akik kiváltságolásuk fő ellenzői voltak.

Az örmények nagyon gyorsan beilleszkedtek az erdélyi társadalomba; integrálódásukat több tényező is elősegítette. Közülük az egyik legfontosabbat - a katolikus egyházzal való uniót - már említettem. Fő foglalkozásuk a kereskedelem lévén, nagyon gyorsan megtanulták az Erdélyben beszélt nyelveket. Amúgy is - mivel nagyobb részük Moldvából jött - a román már beszélték, legalábbis az első generációk.

Befogadásuk előtt azonban szép számmal álltak akadályok is. Az erdélyi alapvetően agrártársadalom lévén, ők mint kereskedők és kézművesek némileg idegen testet képeztek, köztes pozíciót foglalva el a nemesek és a parasztnak nagy tömege között. Kezdetben tehát mind a szó szoros értelmében, mind képletesen idegenek voltak. Idegenek voltak nemcsak etnikailag, nyelvileg, szokásaikban, hanem idegen volt foglalkozásuk, mentalitásuk is. Idegenségük gyanús volt, félelmet váltott ki. Ismerősek a szakirodalomból a hagyományos társadalmak ellenérzései a kereskedőkkel szemben, aki nézetük szerint nem dolgozik, nem termel, nem alkot, egyszóval nem végez hasznos tevékenységet, hanem csak „kizsákmányolja” mások munkáját. Azt lehet mondani, hogy a kereskedők szakmai presztízse mind a nemesek, mind a parasztnak körében alacsony volt.

Ha a kereskedők még ráadásul alogének voltak, mint az erdélyi örmények, a feszültségek és konfliktusok a személyes szintről más dimenzióba kerülhettek és interetnikus konfliktussá válhattak. Az örmények komplex viszonyban álltak a többi népcsoporttal, ez a viszony nem ritkán konfliktussal volt terhelt, és az örmények képe ennek a viszonyoknak a függvényében változott. A továbbiakban csak az örmények önképét, illetve az erdélyi magyarok által kialakított képet vizsgálom. Ezt részben a források hiányossága, részben pedig az a tény indokolja, hogy az örmények referenciacsoportja a magyar volt, hozzájuk mérték magukat, hozzájuk integrálódtak, tehát önképük is részben a magyarok örménységképre való válaszként alakult.

Bár az együttélés általában békésnek mondható,³ kezdetben az örményeket meglehetősen bizalmatlanul fogadták. Eltérő életformájuk miatt idegen testnek számítottak az erdélyi rendi társadalomban, ráadásul az állandó mozgást kívánó foglalkozásuk miatt az első időben

kémekként is alkalmazták őket, s ez akkor is gyanússá tette az „öslakosok” szemében, ha éppen számukra szereztek hasznos információkat. Csíkszék 1697/98-as kiadásai között szerepel például egy ilyen tétel is: „Molduvában Jászvásárra, Borsiadra, Foksánban, Galatzra és éppen Szucsákig járó postáknak és *örmény kémeknek*, kik mind szüntelen jöttek-mentek, fizettünk *diversis vicibus* F. Hung. 275.”⁴

Főként a 18. század első feléből utalnak forrásaink a konkurenciaharc kapcsán a konfliktusokra. Ennek következtében az örmények képe is - kettős minőségükben: mint idegenek és mint kereskedők - meglehetősen negatív volt. A leginkább érintett szakma a szücsöké volt, az erdélyi szücs céhek uniója már a 17. század végétől majdnem folyamatosan protestált az örmények tevékenysége ellen. Legaktívabb tagjai a szász városok az örmények konkurenciájától tartottak. 1736-ban a szász követek az országgyűlésen is szóvá tették, hogy a korábban a szászok kezén levő kereskedelmet, úgy a kül-, mint a belkereskedelmet most görögök, örmények, rácok „és más külső nemzetek” ragadták a kezükbe, és elsősorban a másodvonalbeli szász városok (Beszterce, Segesvár, Medgyes) polgárságát tették ezáltal tönkre.⁵

Az örmények különben a konkurenciától féltő magyar és szász kézművesek beállításában is úgy jelennek meg - a zsidókhöz hasonlóan - mint haszonleső, kapzsi népség, akik csak élösködnek az országon, de hontalanként nem érznek vele szemben semmilyen felelősséget, hanem csak saját hasznukat tekintik. Az Erdélyi Szücs Céhek Uniója 1711-ben kérte, hogy fogadják őket „*mind ennek az Országinak*) igaz hazafiat az Örmények, mind idegen Natio ellen”, és így írtak: „*Igaz hazafiak vagyunk, kik éjjel nappal az eő Felsege Szolgálattját promoteallyuk, helyt tartunk,... Javainkat az Eő Felsege Szolgálattjának promoteálására nem sajnáljuk exponálni, és mostan az Ország valamiben meg tsendesedvén, az Eő Felsege Szárnya és Protectioja alatt akarván respiriumot venni, ezen eör menyek mindenképpen igyekeznek bennünket fogyatni s kenyerünket elvenni, holott is: Idegen Natiobéliek, és tsak olykor szeretik Erdélyt, amikor hasznukat érzik, ha mi háború idő interveniál, más országokba recipiállyák magukat, az alatt az földnek sírját, szép pénzt, ezüst marháját szedik, s amikor eléggé meggazdagodtanak, más országban el mennek.*”⁶

Ez különben nem helyi sajátosság, hanem az egyik alapvető negatív sztereotípiája, amelyet majdnem minden közvetítő kisebbség esetében megtalálunk. Ezt a nézetet néha még a központi kormányzók is támogatták. Mikor 1731-32-ben az erdélyi bolgárok és örmények adójuk csökkentését kérték, az Erdélyi Udvari Kancellárián megjegyzik: „*Ugyanis consideratoria méltó dolog, hogy az idegenek és jövevények ennek a hazának beneficiumával s hasznával élvén gazdagodanak, épülnek, s a régi lakosok pedig, akik súlyosabb terheket, quartélyokat s contributiokat supportálnak, naponként romolnak s szegényednek, amazok pedig könnyebben és kevesebbet adóznak, quartélyt sem tartanak.*”⁷ Később pedig, a 18. század második felében egy ideig maga a kormányzó, Sámuel von Brukenthal védte sikerrel szász nemzettársait az örmény kereskedők konkurenciája ellen, ellenezve, hogy a Gubernium tagjai saját „*házi-örményt*” tartsanak Nagyszebenben, és megíúsítva Mária Terézia tervét, hogy a vagyonos örmények polgárjogot kapjanak a szász városokban.⁸ Szamosújvár Jakabffy János főesperest küldte fel Bécsbe, hogy bármily nagy anyagi áldozat árán is, de a szabad királyi városok sorába emeltessék. 1786 decemberében kelt levelében a főesperes beszámolt az ellenük folyó intrikákról, melyben többek között a főkormányzók is részt vett, és ezt írta: „*Ezen nemzetek bevádoltak minket és irigykednek rajtunk; mert látják, hogy élelmesebbek vagyunk, mint ők, nyiltabbak szemünk és az, ki alig csak tegnap jött be az országba több és nagyobb szabadalmakkal akarja magát a király által ékesíttetni, mint mennyivel ők bírnak.*”⁹

A 19. század első felében is tovább folytatódtak a torzsalkodások. A marosvásárhelyi szücs céh több ízben is felpanaszolta, hogy „*a helybeli Örmények közül némellyek, hol nyilván, hol megszokott alattomos ravaszsággal, ezen privilégiumunkat megrontják, a báránybőröket a mészárosoktól felszedik, s miinköt mesterségünkhöz köttetett jövedelmünk egyik ágától meg/osztanak*”.¹⁰ Különösen Patrubán Gergely, Isekutz Bogdán „*magához hasonló két Erzsébetvárosi Örményekkel*” vásárolja a mészárosoktól a bőröket többet ígérve nekik. 1819-ben a szücs céh a tanácshoz fordul a panaszával, hogy Csíki Márton, Issekutz Bogdán és három másik kereskedő boltjaikban bőrneműt árulnak a céh privilégiuma ellen, „*ugy annyira, hogy már Czéhunknak tagjai a mesterségekből nem élhetnek, magok míveket el nem adhatták*”, ennek következtében „*Czéhunknak nagyobb részint minden Tagjai elszegényedtek, ők pediglen magok elgazdagodtak, s naponként gazdagodnak, mégis ugymondva a Czéhoknak Tagjai hordozzák a Városnak nagyobb cehit. Az mi Czéhunk, valmait más Czéhok is Boltokat nem nyitának, azáltal Kereskedésekkel nem kisebbítik, következőleg minden igazsággal meg nem edgyező dolog az, hogy ők is sarlójukat a mi Búzánkba ne vágják*”¹¹. 1812-ben a marosvásárhelyi polgárok egyenesen így írtak: „*az örmények városunkban a török polgárainknak nagy prejudiciumára annyira megszaporohtanak, hogy más a város fényesebb és jobb helyeit ők bírják, a Piatz s ahhoz közel eső Utzák beli jószágokat legnagyobb áron is megvásárolják, sőt naponként annyira sokasodnak hogy attól lehet tartani, hogy miattuk ennekutána jó helyeken jószágot sem lehet másnak venni*”.¹²

Az udvarhelyi szücs céh is hasonló gondokkal küzdött a 18. században és a 19. század első felében. 1735-ben a céh a szék főbírájához fordult panasszal, hogy az örmények az Udvarhely környéki falvakban összevásárolják a bőröket, többet ígérve a parasztoknak, és az udvarhelyi boltjaikban is árulnak bőrt és bőrneműt.¹³ 1743-ban így írnak „*ezek az Betsületes Örmények Bárány Bőrökött és egyéb vad Bőrökött ugy annyira szedik hogy már bennünket az Populé számban sem vészen. Söt nem csak Falukról, hordgyák hanem itt is Conveniálván az szegénységgel magok Boltyokban bé hozván titkon megveszik*.”¹⁴ A viszony azonban nem mindig ellenséges, 1759-ben éppen a szücs céh ad bérbe három sátorhelyet a piacon gyergyószentmiklósi örmény kereskedőknek, akik kötelesek a sátrakat megépíteni, és minden sokadalom alkalmával - még ha nincsenek is ott -, egy máriást fizetni a céhnek.¹⁵ Egy 1779-es tanúvallomás során az is kiderül, hogy a mészáros céh egy örményt a tagjai közé felvett, azzal a feltétellel, hogy szarvasmarhánál egyebet nem vág. Igaz, azt is említik a tanúk, hogy a városi bíró protestált, „*hogy örmént a Czéhba bé ne vegyünk*”.¹⁶ Ez később máshol is megtörtént, pl. 1824-ben a marosvásárhelyi szücs céh is tagjai közé fogadott egy örményt.¹⁷

A konfliktusok még markánsabbak voltak ott, ahol a két közösség nagyobb létszámban lakott egymás mellett, mint például Gyergyószentmiklóson. Az örmények kezdetben a szó szoros értelmében is együtt éltek a székelyekkel, hiszen ezek házaikat bérelték. A település nekik köszönhetően fejlődött mezővárossá; ők lendítették fel a gazdasági életet, a kereskedelem és kézművesség révén munkalehetőséget teremtettek a székelyek számára is. Az 1785/86-os úrbéri összeírás során mondták a gyergyószéki falvak jobbágyai: „*itten pedig az örmények Kordovánt szokván ki készíteni, azokat ki Magyar Országgra, onnan pedig egyéb árukat ide Szekeresek által szoktak hordatni s, a kinek arra való marhája vagyon hogy Szekerességre mehet, ahbolispénzt kereshet,*” valamint: „*...a Gyergyó Szent Miklósi Örménység Timár házai, melyekre való szükséges Materiálék hordásából, és azok mellett való Munkálkodásokból sokan hasznot vesznek*”¹⁸

Az együttélés többnyire békés volt, de az örmények kereskedésük, gyors meggazdagodásuk és nem utolsósorban eltérő életformájuk miatt többször ellentétébe kerültek a székely

közösséggel. A vitás pontokat főleg a vásárjog, elővételi jog, korcsmáriás, legeltetés jelentették. 1848-ig folyamatosan érkeztek a gubernium-hoz a két fél panaszai. 1720-ban a főkormányshoz engedélyezte az örményeknek a szabad kereskedést a piacon, 1726-ban azonban Csíkszék közgyűlése megtiltotta ezt, mivel „*a Preemptio is a Proprietarinsoké, az az a Városiaké és oda bíró Possessoroké*”. „*Mind ezeken fellyüli mindenekben tartsa és alkalmaztassa magát az Örménység Törvéntételiben a Haza törvényeihez, Tiszteihöz és lakóhelyihez s Népihez a jó Hármoniaért.*”¹⁹ A későbbiekben részben ugyanezek a panaszok ismétlődnek, kiegészülve újabbakkal is, például meg szeretnék tiltani az örményeknek a szabad legeltetést, panaszzal, hogy az örmények felvásárolják az élelmiszert a parasztoktól, és drágábban adják tovább a piacon, hogy monopolizálják az élelmiszer-kereskedelmet, a tutajozást stb. 1800-ban a székelyek panaszzal, hogy „*benlévő Piaczunkon való árut Főképpen Búzáat, Rosot, Árpát, Zabot, Törökbuzát, szénát, sot, turot, és egyéb eledel felit, a magok szükségeken kívül, egy summába kereskedésre beszedik, sőt még a Piaczon kívül vásárt indítanak, hogy a szokot piatzra az Hlyen speciesek bé nem mehetnek (...), hanem a Botokhoz kel már az Hlyen speciesekért is a szegény katonaságnak folyamodni, ahol majd két áron megveni, úgynnyira hogy már sokan az örménynek való adósság mián majd jobbágyhoz hasonlóká lettek.*”²⁰

1734-ben egyenesen azzal fenyegetőznek a gyergyóiak, hogy „*ha annyiszor a Tekintetes Nemes Széket még is busittyák, terhellik... semmiképpen meg nem engedgyük hogy itt lakjanak hanem másutt keressenek magoknak helyet*”. Az örmények kéri, hogy „*szép egyességben ellyünk mind ennek előtte, jóban is igyekezünk mű is élni, és alkalmaztatni, tehetségünk szerint az Nemes Székhez magunkat. Hogy pedig most ki mennyünk Szent Miklósról, hirtelen nem lehet, mivel hogy fogadott házaink vadnak és ... kötésünk volt, azt el nem hadhadgyuk, az Templomot is nem hadhadgyukjelben*”²¹

A helyzet tovább bonyolódik a határőrezredek felállítása után. A katonarendü-ek többször is szorgalmazzák az 1726-os határozatok betartását, néha éppen a tisztek hangolják a határőröket az örmények ellen, hogy így vezessék le a feszültségeket.

Az árendálások miatt többször kerültek összeütközésbe a helybeliekkel. 1799-ben „*Felső és Alsó Gyimes Lunkai Lakosok úgy az Iványosiak is*”²² „*protestáltak a csíki főkirálybírónál, hogy „mümköt itt való adózókat, s minden közönséges terhet viselőket ki szorítanak, hasonlóképpen az Örmény Natio is nálunknál módosabbak lévén, annyira vitte a maga kereskedésbeli dolgát, hogy némelyik nem csak egy havast, hanem némelyik kettőt-hármat is kiárendál, és a mü pusztulásunkra mümköt kirekeszt, lakhelyüinkből kihány, s maga különös hasznára fordítja az Királyi Aerariumnak is megbecsülhetetlen kárával”, ezért kéri „az Örmények között is akik az egy kitsin adózásson kívül egyéb közönséges terh viselés alatt nintsenek határt szabni, hogy a mü ell nyomattatásunknál magoknak különös hasznokat ne eszközölhessék*”.

Érdekes azt is nyomon követni, hogy ezek a konfliktusok hogyan jelennek meg az ideológia szintjén, hiszen a „nemzeti ébredéssel” egy időben egyre inkább megideologizálják mindkét részről ezeket a nézeteltéréseket.

A székelyek különböző okok miatt (a középkori struktúrák továbbélése és az ehhez kapcsolódó mentalitás, a határőrezredek megléte, a tőkehiány stb.) nem tudnak lépést tartani gazdasági téren az örmények modernebb módszereivel, így ezek gyakorlatilag monopolizálták a kereskedelmet és a kézműves iparágakat. A székelyek frusztrálva érezték magukat, féltették előjogaikat; a vigaszt egy, a hagyományos értékekre épülő konzervatív ideológiában keresték. Mélyen gyökerezve a hagyományos társadalmi rendszerben minden újítást elleneztek, meg

szerették volna akadályozni a rendi társadalom széthullását, ahol mindenkinek megvolt a maga pontosan megszabott helye. Az örmények új életformát képviseltek, „másságukkal” megzavarták a társadalom megszokott rendjét. A székely fél panaszaiban gyakran megjelenik a társadalmi különbségekre való hivatkozás. 1831-ben a gyergyószentmiklósi közösség megtiltja „minden örménynek vagy más birtoktalan jövevénynek akik vétetődnek mint taxás zsellérek... a communitás megegyezésin kívül a kortsomálás, Mészárszékek gyakorlása”.²³

A jöttment idegen/tösgyökeres hazafi ellentétpár visszatérő motívuma ezeknek a beadványoknak; szintén gyakori az első foglalás jogára való hivatkozás: „Mii Töss Gyökeres Székellyek, kiknek néhai Ditsöült Eleink ezen Helységet vérekkal keresték, és sok Századok folyomattya alatt Tatártól, Töröktől, s más ragadozó ellenségek kezétől meg tartották, már most ezen panaszló Örmények által, akik nem régebben u. m. 1672-ik esztendőben három esztendő alatt havasokon volt kóborlások után ditsö Eleink által mintegy szánakodásból befogadtattak, de azzal Tsakugyan ezen vérrel szerzett Tartományban nem örökös fiak gyanánt adoptáltattak, hogy ki nyomattassunk, azt sem Isten, sem ember sem Törvény meg nem engedi”²⁴ A Ugyanebben a 19. századi eleji beadványban írja a „Gyergyó Szent Miklósi Mixta Communitás”, hogy a „Föld ezen Székely Helységen nem az Örményeké, hanem Tsupán a Székely Communitásé”, mert ezt „sok sanyarú szolgálattya és vére hullása sött élete kotzkáztatásanak” árán szerezte, míg „az Örménység semmi más köz terhet nem visel; Holott a királyi városokban lévő Örménység ha személyesen nem szóigál is, de redemptionis Taxát fizet s a felett a Határpénzt is tartozik megadni.”²⁵ A székelyek azzal érvelnek, hogy az örmények csak a maguk hasznát nézik: „De nem úgy szolgálnak F. Urunknak és Ns. Hazánknak amint mii akik eleitől fogva vérünköt szoktuk vala szolgálni, egyéb terhet is úgymint utt Tsiná/ást, Forspontot, Erdövágást a Granitzokon is a gránitzokon való sírása Házak reparadójában soha nem segítettek.”²⁶

Az elégedetlenség fő forrása az örmények sikeres gazdasági tevékenysége volt. A székelyek attól tartottak, hogy gazdaságilag teljesen az örmények befolyása alá kerülnek. Egy 18. századi beadványban a határőrök panaszkodnak, „hogy már sokan az örménynek való adósság mián majd jobbágyhoz hasonlókká lettek”, mert „hogy az itten Gyergyó Szent Mikioson meg telepedett Örmény natio az extra ordinaria Kereskedésével és oeconomiájával egész veszedelmet és posztulást okozót nem tsak a Szegénységnek hanem az egész Communitásunk béli Katonaságnak és helyységünknek. (...) Mindhogy pénzes kereskedők ő jószágainkat, külső szántó és kaszálóinakat, sokakat el örökösítették, zallagosítottak, és arendáltak, ugy hasonló képpen minden tisztelő és Fűrész Malmunkot, melly mian a katonaság semmi oeconomiát nem follytathat.”²⁷

1835-ben egy gyergyószentmiklósi székely - aki szintén deszkakereskedésbe fogott - a királybíróhoz folyamodott az örmény és görög kereskedők ellen, akik mindent megtettek, hogy „az eők Kereskedést tikkasztó alattomost haza törvényeikkel ellenkező hatalommal tsikorított Uzszorájokkal való posztittások modgya világosságokra ne jöjjön”.²⁸

Ha a 19. század első harmadáig az örmények gazdasági sikerei miatti irritáltság hozzájárult a róluk kialakult kép negatív vonásaihoz, a helyzet ezután fokozatosan megváltozott. Az újonnan kialakult képet jól mutatja Orbán Balázs jellemzése a 19. század közepéről: „szétterjedtek ők az ország minden városába; mivel pedig a magyar földművelő, kereskedéshez nem értő s azt balul lenéző nemzet volt, ők a kereskedést csaknem mindenütt kezeikbe véve felgazdagodtak, meglépe-sedtek, mint a székely mondja, új hazájoknak sok édes mézít betakaríták; de ne irigyeljük ezt tőlük, sőt örülhetünk előmenetelükön, mert e nemzettöredék nem vala hálátlan e hazáhozf...) ők átérték, mivel tartoznak e hazának, miért

*minden alkalommal méltóknak mutatkoztak arra, hogy e haza őket édes és szeretett jiai közé számítsa. Ok átvették a mi nyelvünket, műveltségünket, ők érdekegységi szövetségre léptek, s ekként rokonultak velünk."*29 Majd Orbán Balázs felsorolta az örmények tulajdonságait: értelmesség, fogékonyság, puritánság, tisztafejűség, tehát mind-mind pozitív tulajdonságok, ehhez járulván még a magas kulturális szint és minden nemes ügy támogatása.³⁰

Az örmények elvesztették tehát azokat a negatív tulajdonságaikat a magyarok szemében, amelyek általában a közvetítő kereskedelemben résztvevő népcsoportokat szokták jellemezni. Mi ennek a magyarázata? A változás okait egyrészt az örmények zárt csoportjának bomlásában és a meginduló asszimilációs folyamatban, másrészt abban a tényben kereshetjük, hogy a reformkori liberális nemesség és értelmiség az örményekben most már szövetségest látott az alig létező magyar polgárság pótlására. Auguste de Gerando, a francia nemes - mikor a múlt század közepén beutazta Erdélyt - az örményekről megjegyezte, hogy ők mindig jó polgárokként viselkednek, ugyanis megértették, hogy a haza különböző nemzetiségei között szükséges az egyesülés. Megemlítette, hogy az 1841/43. évi országgyűlésen, amelyen Szamosújvár először képviseltette magát, az örmény képviselők hangsúlyozták szeretetüket a közös haza iránt, valamint fő törekvésüket, hogy a magyarokkal egyetértésben éljenek.³¹

Ugyanerre az időszakra esik különben a magyarországi városokban a német polgárság kezdődő asszimilációja. Az örmények esetében az integrációról az asszimilációra került át a hangsúly. Erdélyben, ahol a magyaroké volt a vezető politikai szerep, az új liberális és demokratikus eszmék terjedésével párhuzamosan egyre inkább létkérdéssé vált a létszám kérdése, hiszen a magyarok kisebbségben voltak. Éppen ezért fogadták örömmel az örmények asszimilációját. Orbán Balázs fenti pozitív képe nem szórványos adat, hanem általánosnak mondható a 19. századi értelmiségiek - és nem csak azok - körében. Gyulay Lajos gróf, aki többször volt országgyűlési követ, 1867-ben a következőket jegyezte fel naplójában egy szép örmény nő kapcsán: *„Házamhoz egy önnényné szállott, Gajzágóné a leányával. Kolozsvárnak szép örménynél vannak, kezök, lábok nagy, csak az a kivető bennök, különben úrias kinézésűek. Ámbár hogy tudvalevő dolog, az egész világon nincs egy örmény herceg is, de annál több kereskedő és illetőleg csaló. Egyébaránt jó magyar érzelmű emberek egytől-egyig. Úgyszólván asszimilálva vannak a magyarokkal, a nőknek nagyobb része nem is érti az örmény nyelvet, egymásközt mindig magyarul beszél örmény és örményno. Olyanok ők mint az igazi magyarok, kik magyarul imádkoznak, gondolkoznak és számolnak.* 32

Ez a nézet maradt aztán uralkodó. A szamosújvári domínium-per kapcsán mondta 1887-ben Bánffy Dezső főispán Tisza Kálmánnak: *„Szamosújvár város hazafisága és áldozatkészsége minden magyar ügy iránt - elismerésre méltó... Amíg az a föld az örményeké - magyar föld, de mihelyt kiveszik azt az örmények kezeiből - rögtön megszűnt magyar föld lenni!"*³³

A neves 19. századi történész, Jakab Elek pedig egy tárcájában írta: *„Szamosújvár és Erzsébetváros régi két magva a magyar kereskedésnek! Ha az erdélyi koronabirtokok: Gyalu, Görgény, Déva, Vajdahannad mind ily kezekbe jutottak volna pár évvel ezelőtt! mily mások lennének e helyek s mily arányokat mutatna államerőnk és kereskedelmi mérlegünk! Hát Kolozsvár és Marosvásárhely, az erdélyi magyarság e két díszes szemefénye, kiknek köszöni emelkedését, vagyonosodását és erős polgári állását? Nem örmény polgártársaink képezik e két virágzó város lakóinak egész derekát?... Nézz körül a piacokon, menj el a színházba, kísérd figyelemmel a gyűléseket, tartsd szemmel a jótékony egyesületek íveit, menj a templomba, vagy keresd fel őket házaiknál, mindenütt igaz társadat, keleti testvéredet látod...*" 34

Az örmények sikeres asszimilációjához több tényező is hozzájárult. Az, hogy a magyar volt a domináns politikai nemzet, csak egyike volt ezeknek, hiszen ekkor még más-más utat jártak a hasonló helyzetben levő etnikai csoportok. A 19. század elején az egyik német nyelvű földrajzi munkában feljegyezték, hogy míg a görögök és szerbek a más nemzetiségűekkel románul beszélnek, a zsidók németül, addig az örmények általában a magyar nyelvet használják.³⁵ Egy fontos impulzus volt, hogy az 1791. évi erdélyi országgyűlés a rendi magyar nemzet kebelébe iktatta be őket, pontosabban két szabad királyi városukat. A szamosújvári communitas a 18. század végén II. Lipót uralkodása idején kérte a karoktól és rendektől a honfűsítést, mivel eleiket is „*az Ország és annak népesítéséből, s a kereskedésnek virágzásából kifolyó boldogságra való törekedés*” miatt fogadták be, s érdemeikre való tekintettel kérik, hogy a magyar nemzethez kapcsolják, „*akinek környékeiben lakunk, akinek erkölcsseit követni igyekeztünk, öltözetét viseljük, törvényeivel élünk*”³⁶

Mindenképpen fontos tényező volt a vallás is, valamint a reformkortól kezdődően a másik fél részéről érkező „fogadókészség”. A 18. század végétől, 19. század elejétől megkezdődött a hagyományos örmény gazdaság hanyatlása. A külkereskedelemtől egyre inkább áttértek a belkereskedelemre, a szegényebbek szétköltöztek a falvakba, a gazdagabbak a Bánságban és az Alföldön béreltek pusztákat és fokozatosan át is költöztek Magyarországra. Sokan nemességet szereztek, így egyéni utakat keresve az érvényesülésre választották a domináns politikai csoporthoz való asszimilálódást. A 19. század második felében a gordoni terminussal élve a kulturális és strukturális asszimilációt követte az identifikációs asszimiláció folyamata is, az erdélyi örmények körében kialakult a magyar nemzeti érzés, és ezzel párhuzamosan megszűntek irányukban az előítéletek is.³⁷

Vessünk most egy pillantást az örmények önképére is. A 18. század folyamán az örményekre erős csoportkohézió és pozitív önkép jellemző. Általában elmondhatjuk, hogy az örmények társadalmi-foglalkozási szerkezetük, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyük, valamint mobilisabb életmódjuk, a nagyvilággal való intenzívebb kapcsolattartás következtében egy modernebb mentalitást képviseltek, mint az elavult struktúrák fogságában vergődő erdélyi társadalom többsége.

Az életmód - mint már jeleztem - rányomta bélyegét az örmény közösség mentalitására. A kereskedés, a társadalomban betöltött szerepük, mentalitásuk révén az örményeket sokkal inkább a dinamizmus jellemzi, érvrendszerükben fellelhetjük a gazdasági és politikai liberalizmus elemeit.³⁸ Az örmények kezdetben konfliktus esetén konciliáns magatartást tanúsítottak. A 18. század elején a gyergyószentmiklósiak egy beadványukban kérték, hogy „*szüntelen való gyanosság alatt ne legyünk, hanem mint idegenek a Ts. Possessorok szárnya és Protectioja mellett, nem különben közönséges Falu joakarattyából élhessünk, s csendes békességbe nyughassunk. Kevés nyereségért üldözést, gyűlölséget ne szenvedgyünk.*”³⁹

Később egyre inkább önérzetesen tiltakoztak a „megtűrt” státus ellen, azzal érvelvén, hogy ők már itt születtek, „*nem lévén ezen édes Hazánk idegen népei... hanem itt lakos haza adózó rendei eő Felségének, nemis valami bujdosok hanem helyt álló igaz hívei eő Felségének*”⁴⁰, akik „*100 (eszten)dön felyül mulo időktől fogva itten meg telepedvén, az ide való szabad székelyeknek és birtokos Nemeseknek házbért s Taxát fizettek és fizetnek s kiknek Jussaikban mindenkor részesezni kellett s kellett, és ennél fogva az Uralkodó Felség is mint concivilisált Nemzetek Jussát*” elismerte, mivel „*az Országos terheket, adózásokat egy szívvel lélekkel törvényesen hordja*”.⁴¹ Felsorolják a közösség érdekében kifejtett tevékenységüket: ők vásárolják meg a székelyek áruit, látják el a piacot. Erdemeiket a hatóságok is elismerik; 1803-ban a gubernium arra inti a gyergyószentmiklósiakat, hogy „*a Könyörgő Örmény*

*Társaságot és annak Tagjait mint akik azon Székben a pénznek forgását nem kitsin mértékben segítik minden nemű nyomorgatásoktól az igazság Sinór értékéig oltalmazni igyekezzenek."*⁴²

1747-ben „*ez hazában lévő örmény communitas*” panaszt intézett a rendekhez, melyben többek között tiltakoztak a magas vásárvámok és a báránybőrkereskedelem elé gördített akadályok ellen, hivatkozva a kereskedésük révén az országra háramló haszonra, portékáik olcsóságára, s hogy „*országokban lévő portékáknak más országra való által adattatásokkal a pénzt bővítik*”.⁴³ Kiemelik, hogy „*mii is adófizetők vagyunk, s az által Felséges Király és Fejedelem Asszonyunk aerariumának hasznára vagyunk, (...) ez által is penig a kereskedés által sok fáradságunk, s más országokra való járásunk alkalmatosságával életünket is veszedelemre vetvén*”, kéri, hogy hozzanak „*constitutiot*”, „*mellyek mellett tudván már egyszer magunkat mihez tartani, ne legyen szüntelen való változások alá rekesztetve eddig is jó móddal folyt kereskedésünk, hanem élhessünk, (...) minthogy egyéb módunk a kereskedésnél nincsen életünk táplálására*”.⁴⁴

Az örmények tiltakoztak a hűbéri maradványok és módszerek ellen: „*mitsoda lelkiismerettel kénszeríthet münköt arra valaki, hogy az eő borát, vagy búzáját vegyük, és pénzünkéi szabadosson ne élhessünk*”. Tiltakoznak a hűbéri jogszolgáltatás ellen is, mondván: „*kitsoda halott illjen dolgot hogy maga causájában Actor, Testis, Biro és Executor legyen nem illik vala tselekedni aztott egy Ns. Szék(ne)k, anál inkább Páristáknak*”.⁴⁵

1834-ben a gyergyószentmiklósi Mercantile Forum fordul egy beadványban a székely közösséghez, amelyben kifejezik reményüket, hogy a közönség „*meg fogja ösmerni, hogy az Örménységnek itten való megtelepedése nintsen a helybéli birtokos lakósoknak károkra, hanem inkább hasznokra: mert akármí eladója legyen is a Ns. Közönségnek, azt leginkább a tiszta pénzen élő Örmény Lakósok szokták megvásárolni*”.⁴⁶

Kiemelik a közösség számára hajtott hasznukat, hogy ők a készpénzforgalom mozgatói, ők látják el a piacot, hozzájárulnak az építkezésekhez, utak javításához, egyszerűen a közjó érdekében tevékenykednek. Tudatában voltak saját értéküknek.

1800-ban a szamosújvári tanács egy a főkormányshoz intézett felterjesztésben önérzetesen írta: „*Ezen város abból, amivel bír, semmit sem kapott ingyen*”, és miután részletezik, hogyan fizették vissza a felvett kölcsönöket, felteszik a szónoki kérdést: „*De - hogy engedelemmel szóljunk - vannak-e a két hazában külső uraságok, akiknek több falui vannak a kezében, mint ezen publicumnak? Melyik az, mely ily kevés idő alatt kétszáz és több ezer Rh. forintot kifizetett volna, mint a mi publicumunk?*”⁴⁷

1819-ben a szász universitás kizárta az örményeket a fogarasi birtokon végrehajtott árverésből. A szamosújvári tanács a guberniumhoz folyamodott segítségért, azzal érvelve, hogy „*az örményeket a fiscalis jószágok licitatiojától elzárni annyi, mint a commerciumnak és indust)-iának az országban gyarapítása princípiumai ellenére cselekedni*”.⁴⁸

A szociálpszichológia tanulmányozta a jelenséget, amely szerint egy alacsonyabb presztízsű csoporthoz való tartozás indiszpozíciót okoz, az egyén változtatni kíván a helyzetén, hogy énképe pozitívvá váljon. A társadalmi identitás sérül abban az esetben, ha az ún. in-group fontos kritériumok szempontjából alacsonyabb rendűként tételeződik az out-group-nál. Az örmények esetében a helyzet jóval bonyolultabb volt azonban, mint például a zsidóknál, akiket hosszú ideig marginalizáltak. Az örményeknek nem csak előnyös gazdasági pozíciójuk

volt, de rendelkeztek a rendi társadalomban alapvetőnek számító privilégiumokkal, katolikus vallásuk szintén előnyt jelentett, mégis meg kellett küzdeniük elismertetésükért. A társadalmi identitás kutatói szerint amikor a társadalmi összehasonlítás előnytelen egy csoport tagjai számára, ezek különböző egyéni és kollektív stratégiákat választhatnak, hogy javítsák önképüket. Az egyéni stratégiák főleg akkor kerülnek előtérbe, ha a csoport a helyzetet stabilnak és legitimnek fogja föl. Ha a társadalmi mobilitás egyáltalán lehetséges egy adott társadalomban, akkor azok az egyének, akik negatívként értékelik helyzetüket, megpróbálhatnak a domináns csoporthoz asszimilálódni, átvéve ennek kulturális jellemzőit és alapvető értékeit.⁴⁹ Ez azonban általában a legdinamikusabb, legmobilisabb réteget szokta érinteni.

A 19. század első felében bekövetkező változások lassan az erdélyi örmények gazdasági hanyatlásához vezetett, piacuk beszűkült, gazdasági pozícióik gyengültek. Érdekes módon válaszként az örmények éppen abba a feudális struktúrába kívántak integrálódni, amely gazdasági tevékenységüket egyidőben pártolta és fékezte. A 19. század közepe mindenképpen fordulópontot jelentett történetükben. 1848 után az örmény közösség (is) elvesztette rendi jellegű kiváltságait, és ez tovább gyengítette különállásukat. Gorove László, akit a Magyar Tudományos Akadémia később levelező tagjává választott, Wesselényi Miklós levele nyomán 1807-ben meghívta a kolozsvári színházat Szamosújvárra, ehhez a tanács beleegyezését kérve, annak hazafias érzelméire való hivatkozással: „*Egyébaránt pedig nagy dicsőségére szolgál nemzetünknek az, ha kebelében Magyar társaságot tarthat. Nem szükség, a T. Nemes Tanácsot arra emlékeztetni, hogy Magyar hazafiak vagyunk...*”⁵⁰

Az integrálódás lassan asszimilációhoz vezetett, ez a folyamat a 19. század végére véglegessé vált. A felgyorsult asszimiláció azonban identitásválságot is okozott. Válaszként az értelmiség egy része - főként a szamosújvári elit - mozgalmat indított az örmény-katolikus egyház autonómiája érdekében, sőt egy örmény püspökség létrehozását tüzték ki célul Oxendio Virziresco példájára hivatkozva. A mozgalom részben már korábban megindult. 1831-ben az erzsébetvárosiak folyamodtak a királyhoz „*az erdélyi négy örmény városkák közönsége nevében*”, mivel mint írták „*az idők mostohasága, kereskedésünknek elcsökkent állapotja és imide-amoda lett nagyjainknak elszéledése értékünkben már annyira elgyengített, hogy ma már Róma után Lemberget is elérhetetlen messzinek találjuk*”, s így „*vallásbeli oktatásának tulajdon nyelvén lett forrása elapadásával lételének is nemzeti épségét*” veszedelmezteti.⁵¹ 1868-ban az örmény püspökség visszaállítása körül folyó kérvényezés kapcsán a szamosújváriak a csíkszépvízi örményeknek írt levelükben a közös nemzeti ügyről beszélnek.⁵² Erre a szépvíziek „*legforróbb hálájukat*” küldték „*nemzet-, vallás- és nyelvrokonainknak és érdemtelen hazánk-polgárainak*”, majd a minisztériumhoz benyújtott kérvényt 67 családfő írta alá.⁵³ Ugyanakkor az erzsébetvárosiak a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz fordulnak, és arra hivatkozva kérték a püspökség visszaállítását, hogy ők „*minden körülmények közt: jó- és bal-sorsban, régibb és újabb megpróbáltatások idején a Trón és Honn iránti hűségünket megőriztük és bebizonyítottuk, kik az alkotmányos politikai jogok élvezését, a közszabadságot a hönegység sértetlen megtartása mellett látjuk biztosítottnak, akiknek soha sem volt és nem lesz gondolatjukban politikai tekintetben külön nemzetiséget formálni akarni; hanem a hanem lelkünk mélyéből ragaszkodunk az 1791. erdélyi országgyűlés 61. törvénycikk szellemében a magyar nemzethez tartozásunk eszméjéhez...*”⁵⁴ A szamosújváriak ezt írták kérvényükben: „*azt pedig nekünk senki rossz néven nem veheti, a velünk e hazában együtt élő nemzetiségek közül, ha mi is, köztük és mellettük erkölcsileg élni akarunk; ha nyelvünköt és hagyományos szertartásainkat legalább egyházainkban s iskoláinkban föntartani óhajtuk! Mert a morális élethez joga van: minden magában bármily igénytelen nemzetiségnek, annyival is inkább egy, már az ókorban*

világtörténelmi szerepet játszott és terjedelmes irodalommal bíró nemzet-töredéknek, milyen az erdélyi örménység is, mely saját érdekeit soha sem választotta el a magyar haza jól felfogott érdekeitől."⁵⁵ A kor politikai légköre azonban nem kedvezett ezeknek a törekvéseknek.

Az identitásválságra való válaszként született meg a 19. század második felében - tehát amikor az örmények már majdnem teljesen el voltak magyarosodva - az új ideológia, az armenizmus, amelynek segítségével egy értelmiségi csoport újjá akarta éleszteni az örmény nemzeti öntudatot. A 19. század végén a Szamosújváron megjelenő havi szemle, a Szongott Kristóf által szerkesztett *Armenia* folyóirat körül kialakult értelmiségi csoport dolgozta ki az armenizmust, mely két síkon próbálta megfogalmazni a magyarországi örmények önazonosságát: politikai értelemben a magyar nemzet részeként határozták meg magukat, kulturális értelemben viszont örmények kívántak maradni. E historizáló ideológia révén egyrészt igazolni akarták az örmény nép világtörténelmi kivételességét (lásd az Ararát-mítoszt, a kereszténység elsőként való felvételét), másrészt pedig azt szerették volna bizonyítani, hogy az örmények nélkülözhetetlenek a magyar történelemben.⁵⁶ Szongott Kristóf miután felsorolta néhány forrását az örmények büszkeségének (így a nyelvet, az irodalmat, a paradicsomi folyókat, Noé bárkáját, ősi nemzetüket és államukat), azt írja, hogy *„hüszkít a tudat, hogy annak a nemzetnek vagyunk ivadécai, mely a világ összes nemzetei közül legelőször vette fel a kereszténységet”*⁵⁷ Egy másik helyen pedig így írt: *„Nincs e hazában nép, nemzetiség, mely vallásosabb és erkölcsösebb lenne - az örménynél.”*⁵⁸

Az armenizmus ideológusainak nehéz dolga volt. Nem volt könnyű ugyanis azt állítani, hogy az örmény egy kiválasztott nép, dicsőíteni az örmény múltat és szokásokat, ugyanakkor elfogadni az asszimilációt mint pozitív folyamatot. Ezt végül is a nemzetfogalom kettősségével kívánták áthidalni: kulturális értelemben örményként határozták meg magukat, politikailag viszont a magyar nemzet részeként, amely még az „igazi” magyaroknál is magyarabb. Merza Gyula az armenizmus egyik ideológusa arra a kérdésre, hogy mit ért a magyar-örmények etnográfiai egysége alatt, így válaszolt: *„az összes hazai örménységnek, mint bevándorolt népfajnak a magyar társadalom keretében a székeltség vagy a kunság mintájára, de ezeknél különlegesebb örmény nemzeti alapon való faji kidomborodását”*.⁵⁹ Szongott Kristóf pedig, Szamosújvár monográfusa háromkötetes műve első kötetének előszavát e szavakkal zárta: *„De kötelessége végre minden jó hazafinak ismerni ezen város történetét, mely elmondja, hogy miként magyarosodott meg e hazafias polgárzat és apáink mily híven teljesítették Isten, haza és király iránt tartozó kötelességeiket!”*⁶⁰

Az armenizmus örménység-képében nagy szerep jut azoknak a tulajdonságoknak, amelyek az örményeket szimpatikussá teheték a magyarok szemében. Az önkép kulcsfogalmává az alkalmazkodás képessége, a hűség vált, amely lehetővé tette a két közösség közti kapcsolatot. Az új nemzetkarakterológia szerint az örmények könnyen alkalmazkodók, vallásosak, sőt kegyesek, becsületesek, de ugyanakkor mobilisak, könnyen feltalálják magukat, szorgalmasak, takarékosak, de nem fukarok, sőt egyenesen nagylelkűek, puritánok a családi életet illetően, de tudnak jól élni és nem utolsósorban jó hazafiak. Egyes tulajdonságok komplementerek a magyar nemzetkarakterológiával, kiemelve, hogy ők egyben a legjobb magyarok is. Ez a toposz különben nagyon gyakran visszatér az *Armenia* hasábjain, de úgy tűnik, jóval szélesebb körben hatott.

1889-ben az EMKE szamosújvári gyűlése alkalmából az „Armenia”-ban Molnár Antal írt egy vezércikket „Üdv az EMKE-nek!” címmel, amelyben kifejtette, hogy az örménység, mióta itt letelepedett, a kiváló férfiaknak egész sorát adta, vértanukat, tudósokat, művészeket,

államférfiakat; s bár kegyelettel ragaszko-danak ősi kultúrájukhoz, s rokonszenvvel kísérik keleten maradt testéreik küzdelmét, „szívben-lélekben magyar polgáraivá lettek a magyar hazának”.⁶¹

Ugyanekkor a szamosújvári polgármester szónoklatában kiemelete 1848-49 jelentőségét: „Ekkor olvadt! bele a hazai örménység a magyar nemzetbe - örökre és mint ilyen tud is, akar is küzdeni ott, hol arról van szó, hogy a magyar kultúrát hazánk bármely részében meg kell védeni.”⁶²

Szongott művében egy helyen így összegzi a magyar-örmény viszony aktívumát: a magyarok nem pazarolták méltatlanokra a jóindulatukat és barátságukat, „mert hazát adott ugyan a magyar nemzetnek a hontalanoknak, de az örmények e hazát, mely éltetőnk soha sem árulták el; hanem hálából megtanulták a magyar nyelvet úgy, hogy most nincs örmény a hazában, ki ne tudna magyarul; levetkeztek nemzeti öltönyüket és felcserélték azt a szép magyar viselettel; magyar érzületet, magyar gondolkodást öltöttek fel; szóval testestől, lelkestől magyarokká lettek.”⁶³

Czecz János 1848-as tábornok 1893-ban újról üdvözlő táviratában írta Szongottnak: „Önnek és Ön által a tisztelt magyar-örményeknek” boldog új évet kíván, óhajtván, hogy „valamint eddig, úgy ezután is legyenek a magyar néppel és a haza örökös érzelmeivel - összeforrvan”.⁶⁴

Az armenizmus ideológiája azonban nem tudta megállítani a 19. század végére-20. század elejére igencsak előrehaladott asszimilációs folyamatot. Bár az asszimiláció kutatásának nincs még egy kellően kidolgozott elmélete, sőt egyesek magát a terminust is kétségbe vonják - helyette inkább az „akulturáció”, „integráció” és más fogalmakat használják - annyit az empirikus adatok alapján megállapíthatunk, hogy az erdélyi örmények asszimilációja hasonlóképpen a sokkal jobban kutatott zsidó asszimilációhoz, de különbözik is attól. Karády Viktor például a zsidó asszimilációt a modernizációs folyamat szerves részeként írta le. Az asszimiláció a saját hagyományos, zárt kultúrától való eltávolodást jelentett, de nem pusztán egy másik kultúra, egy másik nyelv átvétele céljából, hanem a zsidók ezáltal kívántak részesedni a modernizáció dinamikájában. A zsidók tömeges asszimilációja nem lett volna lehetséges az egész társadalom modernizálódása nélkül, amely lehetővé tette számukra a társadalmi mobilitást és társadalmi státusuk emelkedését. A magyar liberális elit Karády szerint egy ún. „asszimilációs szerződést” kínált fel egyrészt a magyarok számára az emelés céljából, másrészt pedig a hiányzó magyar polgárság pótlására, hogy a társadalmi, közigazgatási, kulturális stb. modernizáció számára biztosítsa a megfelelő „káderyanyagot”.⁶⁵ Az örmények asszimilációja részben beleillik a fenti modellbe, van azonban néhány sajátossága. Az örmények integrálódása, illetve asszimilációja korábban megkezdődött és részben már 1848 előtt végbement. Ezt elősegítette társadalmi státusuk, vallásuk és viszonylag kis számuk is. A két székelyföldi telep esetében a dominánsan magyar környezet hatására a nyelvváltás már a 18. század végére végbement, akárcsak az erdélyi és magyarországi szórvány esetében. Ez a folyamat Szamosújvár és Erzsébetváros esetében részben még a 19. század második felére is áthúzódott, hiszen itt a nagyobb arányszám, a helyi elit, valamint az örmény iskolák hatására a nyelvet tovább sikerült megőrizniük. Az integráció sikerét kétségkívül jelzi a dualizmus korának számos örmény származású politikusa, gazdasági szakembere, művésze, akik jelentős karriert futottak be.⁶⁶

Közülük egyik, a politikus Lukács György értekezett a két világháború között az örmény asszimilációról: „Ebben az egészséges vérkeveredésben több-kevesebb része van minden hazai nemzetiségnek. Nemzetiségeink legtöbbször azonban csak egyéneket vagy csoportokat

szívott fel a magyarság. Kivételes az, hogy egész nemzetiségek teljesen beolvadtak a magyarságba. Ilyen kivétel az örmény nemzetiség, amely egészen felszívódott a magyarságba, s jajának vérmérsékletét, tulajdonságait, hajlamait egészen és utógondolat nélkül beleolvasztotta a magyarságba. Semmi kétség: a magyarság tartalomban gazdagodott ezzel a beolvadással. "67

Az asszimiláció azonban nem jelentette a gyökerek megtagadását, az örmény identitás egy részét - úgy tűnik - a leszármazottaknak a mai napig sikerült megőrizni. Az örmények kitarítottak a magyarság mellett az I. Világháború után bekövetkezett impériumváltás nyomán is, esetükben nem indult meg disszimilációs folyamat, mint például az erdélyi zsidók esetében. Epilógusként megjegyezhetjük, hogy a rendszerváltozások nyomán mind Magyarországon, mind Erdélyben újabb kísérletek történtek az „*elvesztett identitás*” felélesztésére egyfajta „*neoarmenizmus*” jegyében.

Lábjegyzetek:

1. *Waltér P. Zetmer: Middleman Minority Theories: a Critical Review.* in: *The Persisting Question Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism.* Ed. Heleti Fein. New-York, 1987. 255-276.
2. *Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690-1740.* Bp., 1988. 264.
3. Egy módszertani kérdés is felvetődik ennek kapcsán. A 18. századi források az együttélést illetően meglehetősen szűkszavúak és értelemszerűen általában egy-egy konfliktushoz kapcsolódnak. A „normáli” hétköznapi állapot tehát ritkán jelenik meg a forrásokban, mégsem alakíthatunk ki a források nyomán egyoldalúan negatív képet.
4. *Kölonthe Béla: Gyergyó története a kialakulástól a határőrség szervezéséig.* Gyergyószentmiklós, 1910. 130.
5. *Trócsányi Zsolt: i. m. 440.*
6. Román Állami Levéltár Maros Megyei Fiókja (Arhivele Nationale Románé Filiala Judeteana Mures ML), F 164. A marosvásárhelyi szűcs céh iratai, nr. 34.
7. *Trócsányi Zsolt: i. m. 439.*
8. *Teutsch, Georg Dániel: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk.* II. Flermannstadt, 1907. 169.
9. *Szongott Kristóf: Szamosújvár szab. kir. város monográfiája.* Szamosújvár, 1901. II. 235.
10. MLF 164, nr. 413. (1814)
11. MLF 164, nr. 436.
12. ML F 9 Esküdt közönség jegyzőkönyve, nr. 117/5.
13. Román Állami Levéltár Hargita Megyei Fiókja (Arhivele Nationale Románé Filiala Judeteana Harghita HL) F 249. A székelyudvarhelyi múzeum gyűjteménye, nr. 174.
14. Uo. nr. 175.
15. Uo. nr. 628.
16. Uo. nr. 189.
17. MLF 164. nr. 512.
18. Magyar Országos Levéltár (MOL), Budapest, Gubernium Transylvanicum (in Politicis), F 49 Vegyes conscriptiók, 1785/86-os úrbéri összeírás. 8. csomó. 15, 35.
19. HLF I, nr. 3.
20. HLF I, nr. 29.

21. Uo.
22. HL, F27, LXI, nr. 81.
23. HL, F I, nr. 29.
24. HL, FI, nr. 3/13.
25. Uo.
26. Uo.
27. HLF I, nr. 29.
28. HL F 26, Varia, nr. 666.
29. *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népisme szempontból. II. Pest, 1869. 75.
30. Uo.
31. *Gerando, Auguste de*: Siebenbürgen und seine Bewohner. II. Leipzig, 1845. 161-162.
32. Gyulay Lajos naplója, 1867. jún. 27. Román Állami Levéltár Maros Megyei Fiókja (Arhivele Nationale Românc Filiala Județeană Cluj) F 351 Fond Gyulay-Kun, 382. fasc. 131. köt.
33. *Szongott Kristóf*: i. m. II. 433.
34. Egy régi tárczikk. In: *Armenia*. (Szamosújvár-Gherla) 2(1888) 273.
35. *Lucas Joseph Marienburg*: Gcographie des Großfürstenthums Siebenbürgen. I. Hermannstadt, 1813.81.
36. Történeti okirattár. In: *Armenia* 1(1887) 252-256.
37. A különböző asszimilációs elméleteket röviden ismerteti *Gyurgvik László*: Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében. Pozsony, 2004. 12-20.
38. A nemzetiségi feszültségeket természetesen nem lehet kizárólag a liberális/konzervatív ellentétre korlátozni, mint ahogy nem lehet kizárólag gazdasági ellentétekre sem visszavezetni, hiszen egy jóval bonyolultabb jelenségről van szó, melynek ez is egyik összetevőjét jelentette.
39. HLF I, nr. 3.
40. MOL Erdélyi Fiskális Levéltár, F 234, V. szekrény, nr. 377.
41. Uo.
42. **Uo.**
43. Az örmény Communitas panasza 1747-ben (közli Dr. Gopcsa László). In: *Armenia*. 2(1888) 182-185.
44. Uo. 185.
45. Uo.
46. HLF 1, 11, nr. 75.
47. *Szongott Kristóf*: i. m. I. 187. Ekkor 17 falu tartozott a szamosújvári uradalomhoz.
48. Uo. 153.
49. *Richard Y. Bourhis-André Gagnon-Léna Céline Moise*: Discriminare si relatii intergrupuri. In: idem. 136.
50. *Szongott Kristóf*: i. m. II. 391.
51. Uo. 265-268.
52. Uo. I. 328-329.
53. Uo. 335,338.
54. Uo. I. 332.
55. Uo. I. 345.
56. *Nagy Pál*: Armenizmus: örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. In: *Baranyai történelmi közlemények. VII—VIII*. Pécs, 1994-95.
57. *Szongott Kristóf*: i. m. 1. 347.
58. Uo. II. 367.

59. *Merza Gyula*: A magyar örmények ethnográfiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról. H. n., é. n. 1.
60. *Szongott Kristóf*: i. m. I. VIII.
61. Uo. III. 173-175.
62. Uo. 178.
63. Uo. 31.
64. Uo. II. 476.
65. Lásd *Karády Viktor*: Az asszimiláció Szegeden: szociológiai kérdésvázlat. In: *US.*: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945). Bp., 2000. 59-71.
66. Közöttük találunk minisztereket, kb. 50 országgyűlési képviselőt, egyetemi tanárokat, művészeket stb.
67. *Lukács György*: Eletem és kortársaim. I. Pantheon. Bp., 1936. 7.